

त्यांच्या मते दोन्ही मार्ग मनुष्य जीवनास अयोग्य आहेत. मध्यम मार्गावर त्यांचा विश्वास हाता.

दुःखाची निर्मिती ही श्रेष्ठ व कनिष्ठ या दोन टोकाच्या भावनेतून झालेली आहे. समाजात शोषक व शोषित, श्रीमंत व गरीब अशी दोन टोके आहेत. कनिष्ठतेचा ज्यांच्यावर शिवका मारला आहे ते लोक न्यूनगंडातच अडकून असतात. म्हणून समाज सुखी व्हायचा असेल तर मध्यम मार्गी जीवन दृष्टीचे अनुसरण आवश्यक आहे. गौतम बुद्ध मध्यम मार्गी जीवन दृष्टीतून 'समतेचा' संदेश देतात,

“नेकेचि मनुस्सा सेट्ठा
न केचि मनुस्सा हिना”

म्हणजेच, कुणीही मनुष्य श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ नाही.

बुद्ध कल्याणाची व्याख्या करताना म्हणतात की, “आदि कल्याणकारी, मध्य कल्याणकारी आणि अन्त कल्याणकारी” आणि यासाठी ते आर्य आष्टांगिक मार्गाचा उपदेश करतात. मानवी कल्याणासाठी गौतम बुद्धाने आष्टांगिक मार्गाचा उपदेश केला. ती आठ तत्त्वे म्हणजे “सम्यक दृष्टी, सम्यक संकल्प, सम्यक व्यायाम, सम्यक स्मृती, सम्यक वाणी, सम्यक कर्मात, सम्यक आजीविका, सम्यक समाधी” ही होत. हा आष्टांगिक मार्ग दुःखाचा निरोध करण्याचा मार्ग होय. म्हणजेच सुखाकडे नेणारा मार्ग होय.

अष्टांगिक मार्गातील 'सम्यक आजीविका' मध्ये बुद्धाचा आर्थिक जीवनाविषयी विचार अंतर्भूत आहे. माणसाला आपली आजीविका अर्जित करावीच लागते, ही आजीविका अर्जित करण्याचे अनेक मार्ग आहेत. काही हीन मार्ग इतरांना आहत करतात, इतरांवर अन्याय करतात. श्रेष्ठ मार्ग इतरांना आहत करीत नाही, इतरांवर अन्याय करीत नाही. या श्रेष्ठ मार्गांनी प्राप्त आजीविकेलाच 'सम्यक आजीविका' म्हणतात. गौतम बुद्धाने सदाचार आणि नीती ह्या दोन तत्त्वावर सम्यक आजीविकेच्या बाबतीत विशेष भर असल्याचे दिसून येते.

बुद्ध संपत्तीचे चार भागात विभाजन करतात. ते म्हणतात,

“एकेन भोगे भुज्जेय्य, द्वीहि कम्मं पयोजये ।

चतुत्थच्च निधापेय्य, आपदासु भविस्सती, ति ।।”

म्हणजेच –

- १) संपत्तीच्या एका भागाने आपले व कुटुंबाचे पालनपोषण करावे.
- २) संपत्तीच्या दुसऱ्या भागाची आपल्या व्यवसायात गुंतवणूक करावी.
- ३) संपत्तीच्या तिसऱ्या भागाचे दान करावे.
- ४) संपत्तीचा चवथा भाग येणाऱ्या आपत्तीकरिता सुरक्षित व संरक्षित ठेवावा.

अनाथपिंडकास एकदा प्रश्न पडला की, सुखी गृहस्थ कोणास म्हणावे? त्याचे समाधान करताना बुद्ध म्हणाले की, “सुखी गृहस्थ धन- धान्य संपन्न असतो. ही संपदा त्याने बाहुबलाने, निढळाच्या घामाने संपादन केलेली असते आणि जेव्हा तो असा विचार करतो की ही धनसंपदा त्याच मार्गाने अर्जित केलेली आहे, तेव्हा तो सुखी होतो. गौतम बुद्धाने अर्जित संपत्तीचा विनाश कोणकोणत्या कारणांनी होते याची सखोल चिकित्सा केलेली आहे. त्यात १) मादक पदार्थांचे सेवन २) अयोग्य वेळी भटकणे ३) समज्याभिचरण (नृत्य-तमाशा) ४) जुगार ५) दुष्ट लोकांचा सहवास ६) आळस इ. कारणांचा समावेश करतात.

कृषकाने शेती कशी करावी यावर उपदेश करताना गौतम बुद्ध म्हणतात की, “पहिल्याने शेती नांगरावी, त्यात बीयांची पेरणी करावी, पेरणी केल्यावर पाणी द्यावे, पोक आल्यावर त्याला काटावे, त्याला पिसवून त्यातील धूळ दूर करावी, त्याला फटकून बाकीचे पीक एकत्र करावे.”

गौतम बुद्धानुसार असे व्यवसाय जे समाजाला हानी पोहचविणारे असतात अनुचित व्यवसाय होत. अनुचित व्यवसाय कोणते ते सांगताना बुद्ध म्हणतात—

अ) पशूंची कत्तल करणारे व्यवसाय.

- ब) चैनीचे आणि गरज नसणारे व्यवसाय.
- क) विषाचा व्यवसाय.
- ड) युद्धाची शस्त्रे निर्माण करणारे व्यवसाय.
- इ) शकुन-अपशकुन सांगणारे व्यवसाय.
- ई) हस्तरेखा विज्ञान सांगणारे व्यवसाय.

इ. अनुचित व्यवसाय होय.

गौतम बुद्ध श्रमप्रतिष्ठेचे पुरस्कर्ते होते. याचे एक उदाहरण म्हणजे “एकनाला येथील काशी भारतद्वाज आपले शेत नांगरत असताना बुद्ध चारिका करीत तेथे पोहचले. काशी भारतद्वाज तेव्हा आपल्या मजुरांना भोजन देत होता, काशी भारतद्वाज बुद्धाला म्हणाला ‘मी जमिनीची नांगरणी, वखरणी, पेरणी करून जेवतो तू सुद्धा काही श्रम करून मगच जेवावे’. बुद्ध काशी भारतद्वाजाला म्हणाले मी सुद्धा शेती करतो परंतु ती वेगळ्या प्रकारची आणि बुद्ध त्याला उपदेश करतात. बुद्धाच्या उपदेशाने प्रभावीत होवून काशी भारतद्वाज बुद्धाला एक काश्याचे भांडे भरून खीर देतो. परंतु बुद्ध ते नाकारतात व म्हणतात ‘निव्वळ शाब्दिक उपदेशाने उपजीविका करणे योग्य नाही, प्रज्ञावंत अशा अन्नावर जगत नाही.’”

दक्खिणाविभंग सुत्तात बुद्ध म्हणतात –

यो सीलवा दुस्सिलेसु ददाति दानं,
धम्मेन लध्देन सुपसन्न चित्तो.
अभिसध्दाहं कम्मफलेनं उल्लारं,
सा दक्खिना दायकतो विसुज्झति.

म्हणजेच— दान देणारा व्यक्ती सद्गुणी आणि सदाचारी असेल, तो कुशल कार्यावर पूर्ण श्रद्धा ठेवून आपल्या शुभकार्यावर विश्वास ठेवून दुर्गुणी व्यक्तीला जरी दान देत असेल तरी दान देणाऱ्याला कुशल कार्याचा लाभ होतो.

गौतम बुद्धाने समाजजीवनाचे अगदी जवळून निरीक्षण केले. त्यात त्यांनी पाहिले की, माणूस पशुचीच नव्हे तर मानवाशीही अमानवीय वर्तन करतो. भुकेलेल्या मनुष्यास धम्माविषयी काय जाणीव होणार म्हणून बुद्धानी भुकेस सर्वात मोठा रोग मानले आहे. ‘खुद्दकपाठा’त गौतम बुद्धाने मानवी जीवनामध्ये भोजनास महत्त्व दिले आहे. सर्व प्राणिमात्र जीवितासाठी भोजनावरच अवलंबून असतात. बुद्ध म्हणतात की, “ज्याच्या शारीरिक बळाचा ऱ्हास होतो, जो भूख आणि तहानेने परेशान आहे अशा व्यक्तींना नवीन ज्ञान प्राप्त होत नाही.”

दारिद्र्यात धन्यता मानावी असे बुद्धाने कधीही म्हटले नाही. दारिद्र्य हे जीवनाचे सौभाग्य आहे आणि दारिद्र्यांना तुम्ही पृथ्वीचे उत्तराधिकारी व्हाल असेही म्हटले नाही. याविपरीत ऐश्वर्य संपन्न व्हा असेच म्हटले आहे. जीवनात दारिद्र्यता आणि कर्ज सर्वात मोठे दुःख होय असे बुद्ध म्हणतात. बुद्धाचा आग्रह होता की धनसंपदा प्राप्तीचे प्रयत्न हे विनयशासीत असले पाहिजेत. विषम व्यवस्थेवर उपाय म्हणून बुद्धाने ‘सार्वजनिकस्वामीत्व’ ह्या संकल्पनेवर भर दिला.

अनाथपिंडक जेव्हा बुद्दाला प्रश्न विचारतात की, “कृपया सांगावे की कोणती गोष्ट गृहस्थाला अनुकूल आणि ती प्राप्त करणे कठीन आहे. गौतम बुद्ध यावर उत्तर देताना सांगतात की, अशा गोष्टीत न्यायपूर्वक धन प्राप्त करणे पहिली गोष्ट होय. दुसरी गोष्ट म्हणजे त्याच्या नातेवाईकाने सद्दा न्यायपूर्वक धन प्राप्त करणे होय.”

ब्राम्हणी समाजरचना बुद्दाला नैसर्गिक वाटली नाही. ती विशिष्ट समाजाचे हित बाळगणारी होती. बुद्दाला मुक्त आणि स्वतंत्र समाजव्यवस्था अभिप्रेत होती. विषम समाजव्यवस्थेस विरोध करीत असतानाच बुद्धाने नवसमाजरचनेची कल्पना मांडली. बुद्धाचा उपदेश होता की, “जसे दुसरे तसाच मी! जसे आम्ही तसेच दुसरे! या विचाराने दुसऱ्याशी एकरूप व्हा.” जाती, विषमता, उच्चता, निष्ठता हे भेदभाव करू नये, सर्व सारखेच आहेत.

बुद्धाने वेदाचा विरोध केला कारण वेद वाळवंटासारखे ओसाड आहे. वेदामुळे सामाजिक मूल्ये निर्माण होण्यास बाधा येते. बुद्धाच्या मते विचार स्वातंत्र्य ही सर्वात महत्त्वाची बाब आहे. आणि सत्य शोधून काढण्याचा विचार स्वातंत्र्य हा एकमेव मार्ग आहे. विषम समाजव्यवस्थेस विरोध करित असतानाच बुद्धाने नवसमाजरचनेची कल्पना मांडली. नवीन समाजाबाबतची त्यांची कल्पना ही समाजाच्या सर्व स्तरातील लोकांच्या हिताची होती. एक असा नवा समाज ज्यात कुठेही दुःख वा अन्याय नाही; जेथे स्वातंत्र्य, समता व बंधुता मूल्याची जोपासना; ज्यात सदाचार, सहयोग व सद्भावना परस्परात प्रेम वाढवील.

डॉ. आंबेडकर :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणजे भारतमातेचे एक महान सुपुत्र. भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार म्हणून ते सर्वज्ञात आहेत. कायदेशास्त्र, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्रापासून ते मानववंशशास्त्र आणि तुलनात्मक धर्मशास्त्र अशा भिन्न-भिन्न ज्ञान शाखामध्ये भरान्या घेऊन त्यांनी त्यामध्ये मोलाची भर घेतली आणि त्याला विद्वन्मान्यताही मिळाली. डॉ. आंबेडकर अर्थशास्त्राचे गाढे अभ्यासक होते.

डॉ. आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारामागे गौतम बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानाची पार्श्वभूमी दिसून येते. 'बुद्ध की कार्ल मार्क्स' या निबंधात मार्क्सवादाची बुद्धिनिष्ठ आलोचना करून बुद्धाच्या लोकशाहीचा स्वीकार त्यांनी केला. बुद्धाचा धम्म समतेवर आधारित होता. स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव ही बुद्ध तत्त्वे पाळून डॉ. आंबेडकरांनी आपले तत्त्वज्ञान उभे केले ते समाजात आर्थिक आणि सामाजिक समता प्रस्थापित व्हावी म्हणून.

शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा असूनही बहुसंख्य जनतेचे उपजीविकेचे साधन होऊ शकला नाही. भारतीय लोकसंख्येच्या एकतृतीयांश लोकसंख्या पोसण्याची क्षमता भारतीय शेतीत असूनही शेतीची प्रगती होऊ शकली नाही. डॉ. आंबेडकरप्रणित आर्थिक विचारात भूसुधारणा, भूमीचे

अपखंडन आणि विभाजनाचे मुद्दे महत्त्वाचे आहेत. भारतीय शेतीच्या बाबतीत निर्माण समस्यांच्या निराकरणार्थ डॉ. आंबेडकरांनी भूमीचे एकत्रीकरण, सामुहिक शेती सारखे उपाय सांगितले.

डॉ. आंबेडकरांनी शेतीशी निगडित असलेले प्रश्न सोडविण्यासाठी शेतीचे राष्ट्रीयीकरण करावे यावर भर दिला होता. शेतीचे राष्ट्रीयीकरणातून आर्थिक गुलामगिरी नष्ट होऊन आर्थिक दृष्ट्या कल्याणकारी राज्य निर्मितीस मदत होईल. सामुदायिक शेतीचा प्रयोग प्रत्यक्षात आणला तर त्यामुळे शेतीक्षेत्रातील उत्पादकता वाढण्यास मदत होईल. शेतीचे औद्योगिकरण केल्याशिवाय भूमीहीन मजुरांचा प्रश्न मूलतःसुटणार नाही असे डॉ. आंबेडकरांचे मत होते. शेतीपासून उद्योगधंद्यांची फारकत होणे हे अर्थव्यवस्थेला धोकादायक असते.

डॉ. आंबेडकरांचा १९१८ च्या 'जर्नल ऑफ इंडियन एकोनामिक सोसायटी' च्या नियतकालिकात 'भारतातील लहान धारणक्षेत्र आणि त्यावरील उपाय' हा लेख प्रसिद्ध झाला. भारतीय शेतीची धारणक्षेत्र लहानच नाही तर ती वेगवेगळ्या ठिकाणी विखुरली आहे. त्यामुळे एकत्रीकरणची समस्या अधिक बिकट झाली असल्याचे स्पष्ट केले. जमिनीच्या एकत्रीकरणाविषयी उपाय सांगताना डॉ. आंबेडकर खालील मुद्दे सुचवितात.

- १) स्वयंस्फूर्तीने जमिनीची देवाणघेवाण अथवा खरेदी विक्री करावी.
- २) लहान तुकडे होत असतील अशा जमिनीच्या विक्रीवर बंधने घालावित.
- ३) शेजारच्या शेतकऱ्याची जमीन विकत घेण्याचा अधिकार शेजारच्या शेतकऱ्यांनाच असावा.
- ४) शेतीचे सक्तीने एकत्रीकरण करावे.

डॉ. आंबेडकरांनी सामुहिक शेतीच्या माध्यमातून शेती क्षेत्रात कांती घडून येईल, हे स्पष्ट करण्याकरिता खालील मुद्दे मांडले.

- १) सामुहिक शेतीमुळे भूमीची मालकी नष्ट होईल.
- २) सामुहिक शेतीमुळे कुणीही भूस्वामी राहणार नाही.
- ३) सामुहिक शेतीच्या माध्यमातून सर्व शेतकरी एकत्र शेती करतील.

४) सामुहिक शेतीमुळे जमीन कसण्याकरिता जमिनीचे हिस्से वाटप होतील.

५) सामुहिक शेतीमुळे जातिव्यवस्था आणि आर्थिक स्थितीत सुधारणा होईल.

डॉ. आंबेडकर संतती नियमनाचे जोरदारपणे समर्थन करणारे एकमेव पुढारी होते. १० नोव्हेंबर १९३८ ला संततीनियमनाबाबत एक बिनसरकारी ठराव त्यांनी मांडला होता. त्या ठरानुसार “कुटुंब मर्यादित करण्याची तातडीची गरज लक्षात घेता आपल्या प्रांतातील जनतेत संतती नियमनाबाबत एक अत्यंत प्रभावी असा प्रचार करणे अगत्याचे आहे आणि असे नियमन प्रत्यक्षात उतरविण्यासाठी आवश्यक त्या सोयीसवलतीही उपलब्ध करणे गरजेचे आहे.”

डॉ. आंबेडकरांनी भारतातील प्रचलित असलेल्या खोती पद्धत व महार वतन इ. पद्धती नष्ट करण्याकरिता मोलाचे कार्य केले. त्याचप्रमाणे उद्योगातील श्रमिकांचा आर्थिक विकास व्हावा आणि मालक-मजूर संबंध सुधारण्याकरिता कायदे करून श्रमिकांचे आर्थिक विकासात मोलाचे योगदान केले. डॉ. आंबेडकरांनी मुंबईतील सफाई कामगारांना एकत्र आणल, शिवाय गिरणी कामगारांची संघटना उभारली. व त्यानंतर ‘स्वतंत्र मजूर पक्ष’ या राजकीय पक्षाची स्थापना १५ ऑगस्ट १९३६ रोजी केली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मजूरमंत्री असतांना केंद्रीय सरकारात अस्पृश्यांसाठी ५ ते ६% जागा राखीव ठेवल्या होत्या. परदेशात तांत्रिक शिक्षण घेण्याकरिता अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना मदत केली. औद्योगिक कामगारांप्रमाणेच कृषीतील कामगारांसाठी कामाच्या अटी, नुकसान भरपायी, विमा इ. बाबी लागू कराव्यात असे म्हटले होते. ‘टार्न्स ऑफ इंडिया’ या दैनिकाला दिलेल्या मुलाखतीत म्हटले होते की, “मालक आणि कामगार यांच्या संघर्षात मी कामगारांची बाजू घेईन.”

प्रा केन्स यांचे मत होते की, सुवर्णमाणक हे फार कठोर आहे. सुवर्णमाणकावर आधारित अर्थव्यवस्थेत चलन निर्मिती किती व्हावी हे त्या

देशाच्या सोन्याच्या साठ्यावर अवलंबून असते. त्यामुळे चलन निर्मितीत लवचिकता राहू शकत नाही तर सुवर्ण विनिमय परिमाणात लवचिकता असते.

वरील प्रा. केन्स च्या मताला डॉ. आंबेडकरांनी कडाडून विरोध केला. डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, सुवर्ण विनिमय परिमाणात लवचिकता असते हे खरे आहे परंतु लवचिकता हे दुधारी शस्त्र आहे. सुवर्ण विनिमय परिमाणा मध्ये चलन निर्मिती हे सर्वस्वी सरकारच्या मर्जीवर असल्याने राज्यकर्ते जर बेजबाबदार असतील तर निरंकुश चलन निर्मिती होण्याची शक्यता असते. त्यामुळे चलन फुगवठा आणि भाववाढ होऊन सामाजिक स्थैर्य धोक्यात येऊ शकते.

डॉ. आंबेडकरांना समाजवाद हवा होता, परंतु पारंपारिक समाजवाद त्यांना पसंत नव्हता. त्यांच्या दृष्टिकोणातून श्रमीक आणि शोषित वर्गाच्या आर्थिक सुरक्षेकडे अधिक लक्ष देऊन योजना तयार करायला पाहिजे. डॉ. आंबेडकरांच्या राज्यसमाजवादात पुढील तरतुदींचा समावेश होता. –

- १) शेती हा राज्याचा उद्योग असावा.
- २) विमा, उद्योग आणि जमीन ज्यांनी धारण केल्या आहेत त्या ताब्यात घेण्याचा अधिकार सरकारला असावा. त्यांना कर्जरोख्यांच्या स्वरूपात मोबदला द्यावा.
- ३) कर्जरोखे धारकांना रोख रक्कम केव्हा व कशा प्रकारे घ्यावी, हे राज्य ठरवील.
- ४) कर्जरोख्यावर वरसा हक्क लावता येईल.
- ५) कर्जरोखे धारकांना शासकीय नियमाने रोख रक्कम मिळेल.
- ६) शेती व्यवसाय खालील प्रमाणे संगठीत केला जाईल –
  - अ) शासन शेतीचे योग्य भाग करून ते कसायला उपलब्ध करेल.
    - i) जमिनीवर सामुहिक शेती केली जाईल.
    - ii) शासकीय नियमाने शेती केली जाईल.
    - iii) शेती उत्पादकांनी ठरविल्या पद्धतीप्रमाणे कसणाऱ्या प्रत्येकास

- शेतीच्या मालात सवलतीचे पैसे देऊन सहभागी होता येईल.
- ब) जमीन खेड्यातील लोकांना भाड्याने देण्यात येईल. ती देताना जात, पंथ असा भेद न करता दिली जाईल.
- क) सामुहिक शेतीसाठी पैसे, पाणी, जनावरे, खते आणि बी इ. उपलब्ध करून देणे शासनावर बंधनकारक राहिल.
- ड) i) राज्य शेतीसाठी सवलती देवू शकतो.
अ) शेतसाऱ्याचा काही भाग.
ब) कर्जधारकाला द्यावयाचा काही भाग.
क) साधनांसाठी दिलेल्या पैशाचा काही भाग.
- ii) सामुहिक शेतीच्या योजनेला बाधक होईल असे आचरण केले तर त्याला कोणता दंड द्यावा हे शासनाने ठरवावे.⁵¹
- ७) जे प्रमुख उद्योग आहेत ते राज्याच्या मालकीचे असावेत व ते राज्याने चालवावेत.
- ८) जे प्रमुख उद्योग नाहीत पण पायाभूत आहेत ते राज्याने चालवावे किंवा महामंडळाद्वारे चालवावे.
- ९) विमा क्षेत्रात राज्याची मक्तेदारी असावी आणि राज्याने प्रत्येक प्रौढाला त्याच्या उत्पन्नाच्या प्रमाणात तो घेण्यास भाग पाडावे.
- १०) ही योजना जितक्या लवकर होईल तितक्या लवकर अंमलात आणावी परंतु घटना अंमलात आल्यापासून दहा-वर्षांपेक्षा अधिक काळ होता कामा नये.
- डॉ. आंबेडकरांनी घटना समितीला सादर केलेले निवेदन हे राज्यसमाजवादाचे प्रारूप होते. राज्य घटनेतच समाजवादाची तरतुद असावी असे त्यांचे मत होते. संविधानाच्या उद्देशिकेत आणि निर्देशक तत्वात डॉ. आंबेडकरांनी समाजवादाचा समावेश केलेला आहे.
- भारतातील जातिव्यवस्था आणि अस्पृश्यता यांच्यासारख्या सामाजिक समस्यांचे आर्थिक दृष्टिकोणातून विश्लेषण करणारे डॉ. आंबेडकर हे पहिलेच अर्थतज्ञ होते. डॉ. आंबेडकरांच्या मते जाती आणि वर्ग व्यवस्था ही

अत्यंत दुष्ट पद्धत आहे. “ब्राम्हणांनी ज्ञानाची जोपासना करावी, क्षत्रियांनी शस्त्र धारण करावे, वश्याने व्यापार करावा आणि शुद्रांनी सेवा करावी; यावरून ही श्रमविभागणीची पद्धत असावी असे भासते.” डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, “ही श्रमविभागणी उत्स्फूर्त नाही, आणि ती नैसर्गिक कलावर किंवा प्रवृत्तीवर आधारलेली तर मुळीच नाही.” जातिव्यवस्थेमुळे निर्माण श्रमविभागणी निवडोला वाव देणारी नाही. त्यात पसंती –नापसंतीला स्थान नाही.

डॉ. आंबेडकरांनी ‘अस्पृश्यतेचे अर्थशास्त्र’ ही संकल्पना मांडली. ‘अस्पृश्यतेचे अर्थशास्त्र’ पुढील पैलूंच्या आधारे त्यांनी स्पष्ट केले.

- १) अस्पृश्यांचे व्यवसाय घाणेरडे, अशुद्ध आणि निकृष्ट दर्जाचे आहेत.
- २) अस्पृश्यांचे व्यवसाय अधिक कष्टदायक आहेत.
- ३) अस्पृश्यांना कामाचा मोबदला कमी मिळतो.
- ४) अस्पृश्यांचे आर्थिक शोषण करायला कायद्याची मान्यता.
- ५) आर्थिक गतिशीलतेमधील अडथळा.
- ६) शारीरिक श्रम आणि बुद्धिमत्ता यांची फारकत.

म्हणून अस्पृश्यता ही त्यांच्यावर लादलेली गुलामीपेक्षाही कुर अशी व्यवस्था होय.

लोकशाही व्याख्या करतांना डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, “ज्या राज्यपद्धतीत शासनकर्त्यांना जनतेच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनात मुलभूत बदल घडवून आणणे शक्य असते आणि जनताही रक्तपाताचा अवलंब न करता हे बदल विनातक्रार स्वीकारते, लोकशाहीची होच खरी कसोटी आहे.” स्वातंत्र्याच्या तत्त्वासारखीच बंधुता हे लोकशाहीचे दुसरे नाव होय. डॉ. आंबेडकरांना स्फुरलेली लोकशाहीची कल्पना सर्वसामान्यपणे राजकीय स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्वाच्या ज्ञात कल्पनेपेक्षा अधिक व्यापक आहे. जर सामाजिक व आर्थिक लोकशाही नसेल तर राजकीय लोकशाही यशस्वी होवू शकत नाही असे डॉ. आंबेडकरांचे मत होते.

बुद्धाने आपले सर्व तत्त्वज्ञान 'बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय' या विचारसरणीनुसार सर्वांच्या कल्याणाकरिता मांडले. बुद्ध धम्माबद्दल डॉ. आंबेडकर म्हणतात, 'बुद्धाचा धम्म म्हणजे माणसाच्या सत्प्रवृत्तीतून उद्भवणारा अत्यंत न्यायप्रधान धम्म आहे. धम्म एक कांती आहे.' बुद्धाच्या याच विचारांना प्रमाण मानून वैचारिक बळावर कांती निर्माण करणारे डॉ. आंबेडकर पहिले व्यक्ती आहेत. १४ ऑक्टोबर १९५६ ला सकाळी आपल्या ३,८०,००० अनुयायांसोबत डॉ. आंबेडकर बुद्धमय झाले. इतिहासात पुन्हा एका नव्या कांतीची ती एक नवी सुरुवात होती.

.....समाप्त.....

संदर्भ -

उपाध्याय भरतसिंह (१९९१) - बुद्धकालीन भारतीय भूगोल, हिन्दी साहित्य सम्मेलन,
प्रयाग. .

भदन्त मेधंकर सावंगी (१९९२) - पालि वाङ्मय मे बोधिसत्त्व सिद्धांत, बुद्ध भुमि प्रकाशन
नागपूर

जाधव नरेद्र (१९९२)- डॉ. आंबेडकर आर्थिक विचार आणि तत्त्वज्ञान, सुगावा प्रकाशन
पुणे,

कुबेर वा. ना. (१९७९). - डॉ. आंबेडकर विचार मंथन, पीपल पब्लिशिंग हाउस

मेश्राम डी. एस. (१९९०)- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक तत्त्वज्ञान आणि
सामुहिक शेती, लघुशोध प्रबंध, डॉ. आंबेडकर
विचारधारा,

बागडे रक्षित मदन (१००८) - "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांवर गौतम
बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव."- एम.फील. लघुशोध प्रबंध- यशवंतराव
चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक सन .

.....०००००.....